

enkele betrokkene een traditionele Hoekse of Kabeljauwse gezindheid te hebben. Een tweede 'Haarlemse' bijdrage, van de hand van P. J. E. M. van Dam, behandelt de vechtpartij die in 1482 voorviel tussen burgers uit de stad en soldaten van de stadhouder. Ook hier is de conclusie dat het oproer moeilijk in verband is te brengen met Hoekse en Kabeljauwse twisten. Het oproer ontstond in de eerste plaats uit angst voor de vreemde soldaten die na de herovering van Hoon Haarlem aandeden. De slechte sociaal-economische situatie vormde daarbij een goede voedingsbodem.

De derde bijdrage waarin Haarlemse twisten aan bod komen is die van T. Oversteegen, die ingaat op de moeilijkheden na het ontslag van de Hocks-gezinde stadhouder Willem van Lalaing (1445). Het blijkt dat aan de oproeren geen politieke motieven ten grondslag lagen, maar onvrede over het door Hoeks-gezinde magistraten gevoerde financieel beleid in de moeilijke jaren na de vrede van Kopenhagen (1441).

Drie Leidse oproeren (1420, 1445, 1481) komen aan de orde in de bijdrage van A. J. Brand. Hij richt zich met name op de vraag in hoeverre er gesproken kan worden van clans, sociale eenheden, gekenmerkt door familiale solidariteit. Zijn onderzoek bevestigt het beeld dat conflicten vaak ontstaan in perioden van zwak centraal gezag uit onvrede over de lokale machtsverdeling. Daarbij spelen de familieband en persoonlijk opportunisme een rol. Clans in de boven vermelde betekenis kwamen in Leiden echter niet voor. De tweede Leidse bijdrage behandelt de positie van de Hoeken in de jaren 1477-1481. M. J. van Gent stelt daarbij niet de partijvorming centraal, maar beschrijft de politieke lotgevallen van een groep die, na enkele malen alleen en samen met de Kabeljauwen aan de macht te zijn geweest, na 1481 definitief was uitgespeeld.

De artikelen in deze bundel geven een goed inzicht in de veelvormigheid van de verschillende twisten gedurende ruim anderhalve eeuw. Wellicht kan in een tweede bundel ooit op dezelfde wijze eens aandacht gegeven worden aan partijstrijd in andere Hollandse en Zeeuwse steden, zoals bijvoorbeeld Zierikzee of de stad die in deze tijd zo vaak een andere koers volgde dan de overige steden, namelijk Dordrecht.

J. A. M. Y. Bos-Rops

NIEUWE GESCHIEDENIS

J. H. M. de Waardt, *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800* (Dissertatie Rotterdam 1991, Hollandse historische reeks XV; 's-Gravenhage: Stichting Hollandse historische reeks, 1991, 351 blz., f65,-, ISBN 90 72627 07 5).

De dissertatie van Hans de Waardt over toverij in Holland bevestigt voor dit gewest de in de vorige eeuw door Jacobus Scheltema gelanceerde stellingen dat de doodvonnissen wegens toverij in ons land relatief gering in aantal waren en vroeger dan elders ophielden. Behalve een bevestiging van deze beide stellingen en een weerlegging van Scheltema's andere stelling dat de doodvonnissen hier later waren ingevoerd dan elders, biedt De Waardt ook verklaringen voor deze gang van zaken. Toch ligt het accent van zijn onderzoek niet op de gerechtelijke vervolging van toverij, maar op het toverijgeloof zoals dat valt af te leiden uit het vertoog, de praktijken en ook de vervolging inzake toverij. Als centrale probleemstelling formuleert De Waardt de vragen

langs welke weg men in Holland het magisch wereldbeeld, geïllustreerd aan toverij, heeft verlaten en hoe deze transformatie zich verhield tot de globale ontwikkelingen van de maatschappij. Hij poneert dat het magisch wereldbeeld, zoals dat zich in toverijbeschuldigingen manifesteerde, in Holland vanaf de laatste jaren van de zestiende eeuw verzwakte en langzaam begon te wijken vooreen rationeel wereldbeeld, een ontwikkeling die rond 1800 goeddeels was voltooid. De Waardt heeft zichzelf met dit alles geen geringe opgave gesteld. Hij heeft zich hiervan bovendien op inventieve wijze gekweten. Met name de veelzijdigheid van zijn materiaalverzameling mag voorbeeldig worden genoemd. Zo heeft hij naast oudrechterlijke archieven ook de Rekeningen in het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer, notariële en kerkelijke archieven en allerlei gedrukte bronnen geraadpleegd. Al pretendeert De Waardt geen volledigheid — niet alle bronnen zijn bewaard gebleven en niet alle lokale oudrechterlijke, notariële en kerkelijke archieven zijn door hem doorgenomen — toch meent hij dat eventuele nieuwe vondsten het door hem geschetste beeld niet noemenswaard zullen aantasten. Ook op het gebied van de verwerking en de interpretatie van zijn materiaal is De Waardt inventief zij het mijns inziens niet steeds overtuigend te werk gegaan.

Het boek is al volgt opgebouwd. Een inleidend hoofdstuk wordt gevolgd door een hoofdstuk over de periode 1500-1550, getiteld 'Toverijgeloof voor de grote vervolgingen', een titel die een grotere omvang van de latere vervolgingen suggereert dan in feite het geval was. Het derde hoofdstuk gaat over ontwikkelingen op juridisch en theologisch gebied die de weg vrijmaakten voor toverijvervolgingen. Het verloop van deze vervolgingen in Holland staat in het volgende hoofdstuk centraal, waarna apart wordt ingegaan op het toverijgeloof in de periode 1550-1600 en op de houding van geletterde kringen inzake toverij aan het begin van de zeventiende eeuw. In het daarop volgende, zevende hoofdstuk wordt een tussenbalans opgemaakt. Het achtste hoofdstuk draagt de intrigerende titel 'Toverijgeloof in crisis'—bedoeld wordt de verzwakking van het toverijgeloof— en is gericht op het midden van de zeventiende eeuw. Vervolgens komt de achttiende eeuw aan bod, en tot slot een concluderend hoofdstuk. Daarbij komen dan nog, afgezien van de gebruikelijke lijst van literatuur en gedrukte bronnen, vier bijlagen, waaronder een goed gedocumenteerde lijst van toverijbeschuldigingen, en voorts een index op persoonsnamen en diverse tabellen die uiteraard de toegankelijkheid en de controleerbaarheid van het betoog ten goede komen.

In hoofdlijnen komt het betoog hierop neer. Het geloof in toverij dat aanvankelijk door brede lagen van de bevolking werd gedeeld boette vanaf het eind van de zestiende eeuw aan geloofwaardigheid in, eerst in geletterde kringen en vanaf circa 1670 ook in andere kringen van de bevolking. Bovendien was er na 1600 sprake van een inhoudelijke inkrimping van het toverijgeloof aangezien economische doelwitten van betovering vrijwel uit het toverijvertoog verdwenen. Bleef als doelwit over de gezondheid van mensen, onder wie een toenemend aantal kinderen. Mannen, die altijd al weinig risico hadden gelopen om van toverij te worden beschuldigd, kregen na 1600 een nog beperkter aandeel in het toverijvertoog: zij werden minder vaak betoverd en zij waren minder vaak betrokken bij het formuleren van beschuldigingen. Dat laatste geldt overigens niet voor de onttoveringsspecialisten onder wie mannen de overhand hadden. Vermeldenswaard is in dit verband de hardnekkigheid waarmee jezuiteten tot ver in de zeventiende eeuw aan het toverijgeloof bleven vasthouden. Rond 1800 was het geloof in toverij beperkt tot een vrij kleine groep mensen. Het magisch wereldbeeld was, aldus De Waardt, toen door de overgrote meerderheid van de Hollanders verlaten.

Hij verklaart deze ontwikkeling met behulp van sociaal-economische en sociaal-culturele ontwikkelingen, te weten de economische opbloei na 1585 en, in dezelfde periode, de grote vlucht van het onderwijs, met name het rekenonderwijs. Inderdaad kan de teruggang van

betoveringen op economisch vlak en daarmee het aandeel van mannen in het toverijvertoog op deze wijze aannemelijk worden gemaakt. Blijft wel de vraag waarom de betoveringen op het terrein van de gezondheid en daarmee het aandeel van vrouwen zoveel langerstand hielden. De Waardt gaat aan deze kwestie voorbij. Problematischer vind ik echter de met enig aplomb geponeerde overgang van een magisch naar een rationeel wereldbeeld. Gesteld al dat het gerechtvaardigd is om van een wereldbeeld van een bepaalde groep te spreken — de term suggereert zowel op groeps- als op individueel niveau meer eenheid dan doorgaans zal worden aangetroffen — dan doet zich in ieder geval de noodzaak tot een nadere invulling van de betekenis van de beide adjectiva voelen. Met de term magisch doelt De Waardt op meer dan alleen toverij. Magisch staat voor de opvatting dat de mens in staat is langs bovennatuurlijke weg de natuur naar zijn hand te zetten. Wat De Waardt onder een rationeel wereldbeeld verstaat laat hij in het midden. Zijn uitspraak dat de magie plaats heeft gemaakt voor de ratio is niet alleen te vaag maar ook aanvechtbaar. Interpretaties van ziekte en genezing in termen van betovering en onttovering mogen dan wel gedeels hun aantrekkingskracht hebben verloren, maar dat dit in aanzienlijk mindere mate geldt voor andere, ook thans nog gangbare 'magische' interpretaties — denk bijvoorbeeld aan gebedsgenezing, bedevaarten ter genezing, diverse alternatieve geneesmethoden — daar gaat De Waardt aan voorbij.

Ten slotte nog een opmerking over de toverijvervolgung in Holland. Het eerste met zekerheid vast te stellen doodvonnis wegens toverij dateert uit 1537, maar mogelijk was reeds in 1528 een dergelijk doodvonnis voltrokken. Procespieken deden zich voor rond 1540, 1564, 1585 en 1591. Die van 1564 had de grootste omvang en spreiding, de kleinere pieken van 1585 en 1591 waren geconcentreerd in het zuiden van het gewest, namelijk in Schiedam en Goedereede. In totaal werden er een dertig doodvonnissen uitgesproken. Na 1593 vonden er op één uitzondering na, namelijk in 1608 te Gorinchem, geen terechtstellingen meer plaats. De Waardt situeert het eind van de toverijvervolgung in Holland rond 1600 en stemt daarop zijn verklaring af. Naast de economische opbloei krijgen vooral de jurisprudentie van de Hoge Raad uit 1593 en de uitspraak van Leidse hoogleraren over de waterproef uit 1594 een belangrijke plaats in deze verklaring toebedeeld. Na deze uitspraken zou het welhaast onmogelijk zijn geworden om een toverijproces tot een 'goed' einde te brengen. In deze voorstelling van zaken blijft echter onderbelicht dat de piek van toverijprocessen in 1564 de laatste was die een groot deel van Holland betrof en dat er daarna een twintig jaar rust was. Het was dus zo goed als gedaan met de vervolgingen, en het valt dan ook te verdedigen dat 1593 niet meer dan een laatste genadeslag betekende voor de toverijprocessen in enkele in dit opzicht achtergebleven gebieden. Met andere woorden: een verklaring van het (vroeg) eind van de vervolgingen in Holland moet niet in de eerste plaats worden gezocht in wat zich aan het eind van de zestiende eeuw afspeelde, maar in ontwikkelingen sedert halverwege de jaren 1560, of zelfs eerder. In dat verband blijft een beantwoording van de vragen waarom men in Holland evenals in andere Noord-Nederlandse gewesten weinig ontvankelijk bleek voor de idee van een duivels heksencomplot en waarom men, enkele 'incidenten' uitgezonderd, kennelijk zo zeer hechtte aan een zorgvuldige procesgang, nog steeds een uitdaging voor toekomstig onderzoek.

M. Gijswijt-Hofstra

P. J. A. Franssen, *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1990; Amsterdam-Atlanta, GA: Rodopi, 1990, 285 blz., f75,-, ISBN: 90 5183 225 7).